

KURULUŞUNDAN LATİN İŞGALİNE DEK (330-1204) KONSTANTİNOPOLİS'TEKİ YABANCI TOPLULUKLAR

Foreigners in Constantinople from the Foundation to the Latin Occupation
(330-1204)

Metin YILMAZ*

Öz

Konstantinopolis, Orta Çağ boyunca kültürel, politik, ekonomik ve dini bir merkez olma özelliği göstermektedir. Çok sayıda yabancıların asker, tüccar, köle, elçi olarak şehre geldiği görülür. Yabancıların şehir yaşamındaki etkinlikleri ve ağırlıkları konusunda ise farklı değerlendirmeler söz konusudur. Her ne kadar İtalyalılar, Müslümanlar ve Slavlar gibi ağırlıklı olarak ticari ve askeri etkinlikler için şehre gelenlerin nitelikleri konusunda daha net fikirlere sahip olsak da Yahudiler ve Ermeniler gibi vatan-daşlık elde etmiş topluluklar hakkındaki değerlendirmemiz konusunda etnisite, nüfus ve asimilasyon ile ilgili iki temel problem göze çarpmaktadır. İlk problem, Bizans'ta görülen bir çeşit Romalı milliyetçiliğinin göz ardı edilmesidir. Yabancıların zaman zaman sorunlar yaşasalar da Bizans'ın bir parçası oldukları, dinsel ayrılıklar dışında benimsedikleri ve hatta imparatorlar çıkardıkları düşüncesi oldukça yaygındır. Ancak Romalılaşma ve asimilasyonun göz ardı edilmesi ve etnik köken ısrarcılığı bizi şehirdeki yabancılarla ilgili yanlış değerlendirmeler yapmaya itmektedir. Yabancılarla ilgili ikinci problem ise onların, Romalı nüfusa oranı ve karşılaştıkları tutumla ilgilidir. Şehirde yaşayan yabancılar küçük bir azınlığı oluşturmaktaydı ve buna rağmen yabancı karşıtlığı, isyanlar, tehcir ve izole yaşam alanları görülüyordu. Bu durum bizi Konstantinopolis'in çok uluslu, kozmopolit bir şehir olduğu düşüncesini sorgulamaya iter. Dolayısıyla çalışmamızda şehirdeki yabancı toplulukların yaşamları ve etkinlikleri anlatılırken, bir yandan da onların asimilasyonları ve toplumsal statüleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bizans, Romalı, Konstantinopolis, Orta Çağ, yabancılar.

ABSTRACT

Constantinople was a cultural, political, economic and religious center throughout the Middle Ages. It is seen that many foreigners came to the city as soldiers, merchants, slaves and ambassadors. There are different evaluations about the activities and weights of foreigners in city life. Although we have a clearer idea of the

* Yüksek Lisans Öğrencisi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya/Türkiye. E-posta: metin.yilmaz7@ogr.sakarya.edu.tr. ORCID: 0000-0001-8084-7647.

qualifications of those who came to the city mainly for commercial and military activities, such as Italians, Muslims and Slavs, two main problems with ethnicity, population and assimilation stand out in our assessment of citizenship-acquired communities such as Jews and Armenians. The first problem is the neglect of the kind of Roman nationalism found in Byzantium. Although foreigners have problems from time to time, it is quite common to think that they are a part of Byzantium, they are adopted outside of religious differences and even they have emperors. However, the ignorance of Romanization and assimilation and the insistence on ethnicity push us to make wrong assessments about foreigners in the city. The second problem with foreigners is their ratio to the Roman population and the attitudes they encounter. Foreigners living in the city were a small minority, and yet there was xenophobia, riots, deportations and isolated living quarters. This situation forces us to question the idea of Constantinople as a multinational, cosmopolitan city. Therefore, in our study, while explaining the lives and activities of foreign communities in the city, their assimilation and social status were examined.

Keywords: Byzantine, Roman, Constantinople, Middle Ages, foreigners.

Giriş

Doğu Roma'da (Bizans)¹ özellikle de başşehir Konstantinopolis'te, şehrin kuruluşundan itibaren var olan nüfusun bir bölümü ya imparatorluk tarafından oraya getirilenler ya da şehrin çekiciliğine kapılan kitlelerden oluşuyordu. Başşehirin ilk yıllarında Grek ve Roma etkisi hâkim durumdayken yabancı varlığı² daha çok askeri nitelikteydi. VI. yüzyılda hem barbarları (Gotlar³, Hunlar⁴ ve diğerleri) hem de İsaerialılar,⁵ Gürcüler (İberyalılar),⁶ İliyalı-

¹ Bu noktadan sonra Roma-Romalı olarak niteleyeceğiz.

² Ethnikos, Roma'da yabancıları ifade eder (Kaldellis, 2020: 97).

³ Aryan Gotların, Arkadios'tan (383-408) kendileri için bir ibadet mekânı talep etmeleriyle isyan çıkmış ve yaklaşık 7 bin Got sığındıkları kilisede yakılarak katledilmişlerdir (Küçüksipahioğlu, 2015: 480). Gotlar çoğunlukla Bithynia topraklarına yerleştirilmiş, Grekçe konuşmaya başlamış ve Gotthograiki olarak adlandırılmışlardır (Kaldellis, 2020: 178).

⁴ Hunlar ile ilgili en ilginç bilgilerden biri, başşehirdeki Hun modasıdır. Detaylı bilgi için bk. (Prokopius, 2001: 61).

⁵ Romalılaştırmalarına rağmen barbar, iyi asker yetiştiren bir topluluk olarak ayrıştırılmışlardır. I. Leon (457-474), 468 yılında İsauralı köle ve askerlere sahip kişilere karşı bir yasa çıkarmıştır. Ardından 473 yılında hipodromdaki olaylar sırasında birçok İsauralı katledilmiştir. Zenon'un (474-474, 476-491) asıl adının Tarasis Kodissa olduğu ve İsauralı olduğu için saray halkının ondan nefret ettiği bilinmektedir. Zenon'un ardından şehirde yeni bir İsauralı katliamı yaşanmıştır (Kaldellis 2020: 24-25).

⁶ Başşehirdeki ağırlıklarına dair net bir bilgimiz bulunmamaktadır. Gregorios Pakourianos isminde, kendini Gürcü olarak tanımlayan ve soyundan gurur duyan bir generalin varlığı bilinmektedir. XI. yüzyılda bir hukuk metninde Gürcü kökenli ve Roma geleneklerine sırt çevirmekle suçlanan bir saraylıya rastlanmaktadır (Kaldellis, 2020: 313-314).

lar ve Trakyalılar (Grek, Slav, Bulgar) gibi daha güçlü kuvvetli taşralıları barındıran askeri birimler yaygınlaşmıştı. I. Iustinianos (527-565) döneminde, Konstantinopolis'te 70.000 askerin barınmakta olduğu söylenir (Mango, 2020: 22). Grekçeyi ya çok az konuşabilen ya da hiç bilmeyen Suriyeli, Mezopotamyalı ve Mısırlı keşişler, İmparatoriçe Theodora'nın (ö. 548) himayesinden yararlanmak ve yerlileri çileciliğin garip uygulamalarıyla etkilemek üzere başşehre dolmuşlardı. Ancak VI. yüzyıldan itibaren savaşlar, kuraklık, veba, çekirge istilaları ve depremler gibi sebeplerle şehir yaşamı büyük sekteye uğradı ve şehirler küçüldü (Mango, 2020: 22-23).

Şehirlere asıl yabancı akışı VIII. yüzyıldan itibaren yaşandı. II. Iustinianos (705-711) döneminde Slav ve Ermeni göçleri ile imparatorluğun ve şehrin etnik çeşitliliğini ve nüfusunu arttırdı. Aynı yüzyılda Müslüman akınları sonucu İskenderiye, Beyrut ve Antakya'nın kaybedilmesiyle doğudaki Hıristiyanların iyi bir eğitim alabileceği tek merkez başşehir kalmıştı. Bundan dolayı Slav, Ermeni, Gürcü ve hatta Latin öğrenciler iyi bir eğitim almak için şehre geliyorlardı (Rice, 1998: 247). Bu doğrultuda IX. yüzyıldan 1204 yılına dek, başşehrin Romalı ve yabancı nüfus ile birlikte hızla büyüdüğü ve nüfusun 500.000'e ulaştığı görülmektedir (Haldon, 2007: 73).⁷

X. yüzyılda Roma ordusu oldukça karmaşık etnik kökeni bir arada bulunduruyordu. Uzak bölgelerden gelen askerler Roma'nın zenginliğine ortak olmak için orduya katılıyordu. Sınırlarda yaşanan savaşlar ve farklı toplulukların baskılamaları nedeniyle yaşanan göçler sebebiyle Roma topraklarında sürekli bir hareketlilik söz konusu oluyordu (Magdalino, 2017: 73). Halk arasında askeri nitelikli yabancılar hoş karşılanıyordu ancak bu durum XII. yüzyılda Latin subaylar orduda çok fazla güçlenince değişti. Orduda Vargler sadakatleri ve cesaretleriyle saygı duyulan bir unsurken Latinler disiplinsizliği ve aç gözlülüğü yüzünden çoğunlukla rahatsızlık yaratıyordu. Aynı yüzyılda imparatorluğun gittikçe küçülmesi, doğu topraklarının Türk egemenliğine girmesiyle şehre olan göçler artmıştı. Rus, Varg ve Normanların yanı sıra Peçenek, Kuman, Latin (Frank, Alman), Bulgar ve Alanlardan çok sayıda paralı asker orduya doluşturulmuştu (Ostrogorsky, 2011: 342). Ancak bu grupların başkentteki ağırlığı ve etkinlikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Şehirde meydana gelen karışıklıklar, dini anlaşmazlıklar veya çeşitli askeri başarısızlıklar zaman zaman yabancı topluluklara mâl ediliyordu. Dola-

---

⁷ Başşehir nüfusunun VI. yüzyıla dek 500.000'e ulaştığı ancak 540 yılından itibaren VIII. yüzyılın ortasına dek 30.000 ila 40.000'e düştüğü tahmin edilmektedir (Haldon, 2007: 73).

yısıyla kendisini Romalı olarak tanımlayan herhangi bir topluluğun hayatı oldukça karmaşık ve zordu. Örneğin 1044 yılında meydana gelen bir isyanın ardından IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) şehre 30 yıl içerisinde gelen tüm yabancıların şehri terk etmesini emretmişti. Bu doğrultuda başta Ermeniler, Müslümanlar ve Yahudiler olmak üzere yaklaşık 100 bin kişilik bir kitlenin şehri terk ettiği aktarılmaktadır (Koç, 2015: 464).

Konstantinopolis'te yabancı nüfusun büyük bölümünü tüccarlar oluşturuyor; Rus, Vareg, Müslüman, Yahudi, İtalyalı ve Latin tüccarlar bir araya gelebiliyordu. Arap ve Türk tüccarlar baharat, parfüm, kilim, porselen ve değerli taşlarla birlikte cam eşyalar; İtalyalılar kereste, altın ve yün; Ruslar balık, mum, amber, kılıç ve kürk; Bulgarlar keten ve bal, Yahudi tüccarlar ise Çin'den misk, öd ağacı, kâfur, tarçın ağacı getirmekteydi. Bu tüccarlardan Kommerkion adı verilen bir gümrük vergisi (%10) alınmaktaydı (Harris, 2020: 176). Tüccarlık, getirisi yüksek bir meslek gibi görünse de gelirler değişkendi. Yerli halk ticaret yapmaya pek sıcak bakmıyordu. Çoğu kişi zaten dünyanın en görkemli şehrinde yaşadığını biliyordu. Bu yüzden seyahat etmeye isteksizdiler. Ayrıca hem deniz hem de kara yolculuğu onlar için oldukça riskli bir girişimdi. Zaten tüccarlar XII. yüzyıla kadar çok saygı gören bir meslek grubu da değillerdi. Dolayısıyla ticarete yabancıların varlığı büyük önem taşıyordu (Mango, 2020: 47, 50).

Bu noktada etnisite sorununa değinmek faydalı olacaktır. Günümüzde "Bizans" kavramı tüm halkları içine alan ve her türlü milliyetçilikten uzak bir tür çok uluslulukla özdeşleştirilmiştir. Ancak Romalılar kendilerini bir genos olarak tanımlıyor ve yabancıları kendilerinden ayırtırmaya özen gösteriyorlardı.⁸ Bugün kolayca Romalı kimliğine dâhil ettiğimiz Ermeni, İsaoralı vb. etnosların aslında belirli bir oranda Romalılaştılar dahi ayırtırdıkları görülmektedir. Bu topluluklar için Romalılaştırma, toplumda yüksek statü elde etmenin en önemli koşuluuydu.⁹ Ayrıca Romalılaştıran farklı etnisitelere sahip kişilerin kendilerini Romalılara dayandırma çabası ve çift etnisiteli vatandaşların Romalı geçmişlerini öne çıkarmaları yaygın bir tutumdur. Buna rağmen köken, bir kişinin itibarını zedelemek için kullanılabilirdi (Kaldellis, 2020: 177).

⁸ Genos sadece Romalı doğmuş olmayı kapsamıyordu. Romalı olarak yetiştirilmek çok daha önemliydi. Romalılık bir etnik kökenden ziyade Roma kültürü, Grek dili (özellikle VII. yüzyıldan itibaren) ile Ortodoksluğu kapsıyordu (Kaldellis, 2020: 27).

⁹ Romalılaştırma; Ortodoksluğun kabul edilmesi, eşit yasal haklar, Romalı kadınlarla evlenme hakkı, devlet kurumları ve orduda mevkii elde edebilmek gibi koşullar ve teşvikler içeriyordu (Kaldellis, 2020: 173).

1. Arap/Fârisî Topluluklar (Müslümanlar)

Konstantinopolis'te, İslamiyet'in ortaya çıktığı VII. yüzyıldan itibaren; savaş esirleri, tacirler, seyyahlar ve elçilerin varlığı ile seyahatlerinin doğal sonucu olarak Müslüman varlığından söz etmek mümkündür. Mısır ve Suriye'de gerçekleşen Arap fetihleri ve X. yüzyıldaki yeniden yayılma ile birlikte artan ilişkiler ve göç hareketleri neticesinde, Roma topraklarında giderek daha fazla Müslüman'ın barındığı görülmektedir. Yalnızca Müslüman Araplar değil, Hıristiyan ya da Roma ile ittifak kurmuş olan farklı Arap/Fârisî toplulukları da sürekli Roma sınırları içerisinde yer değiştirebiliyordu.

IX. yüzyılda Müslüman bir Fârisî topluluk olan Kerrâmiler¹⁰ yaklaşık 30 bin (rakam abartılıdır) kişiyle birlikte Roma topraklarına göç etmişlerdi. Diğer bir topluluk olan Hürremîlerin¹¹ ise ilk olarak 830 yılı civarında Abbasilere yenildikten sonra yine yaklaşık 30 bin mülteci ile Roma topraklarına sığındıkları bilinmektedir. Hürremîlerin büyük oranda ordu içine dâhil edildikleri ve neredeyse 100 yıl geçmeden Romalılaştıkları düşünülmektedir. Fârisî grupların Romalılaştırma süreci o kadar hızlı ve yoğun olmuştur ki, IX. yüzyılın ardından herhangi bir Fârisî gruptan bahsedilmemektedir (Kaldellis, 2020: 167-168).

İslam'ın erken dönemlerinde başşehirde yerleşik olarak barınan Müslümanlar ile ilgili net bir bilgi bulunmasa da şehre gelen elçilerin; İslam'a davet, barış antlaşmaları, esir değişimi ve fidye talepleri gibi faaliyetleri tespit edilebilmektedir. Bu doğrultuda en yoğun haliyle bile şehirde en fazla birkaç yüz Müslümanın yaşadığı tahmin edilmektedir (Mohammed, 2002: 159). Şehre sık sık farklı dönemlerde İslam elçilerinin geldiği görülebilir. Henüz Halife Hz. Ebubekir (632-634) döneminde İmparator Herakleios'a (610-641) İslam'a davet için bir elçiyle mektup gönderildiği rivayet olunmaktadır. Erken dönemde Velid b. Abdülmelik'in (I. Velid, 705-715) İmparator II. Iustinianos'a (705-711); Ömer b. Abdülaziz'in (II. Ömer, 717-720) İmparator III. Leon'a (717-741) elçiler gönderdiği bilinmektedir. Abbasi döneminde ise Umâre b. Hamza, Nasr b. Ezher gibi elçilerin şehri ziyaret ettiği bilinmektedir. Ayrıca Endülüs Emevî Devleti ve Büveyhîler de şehre zaman zaman elçiler göndermişlerdir (Avcı, 2015: 196-197).

---

¹⁰ Kerrâmiye, Muhammed b. Kerrâm tarafından Hanefî mezhebine bağlı olarak kurulan bir mezheptir (Kutlu, 2002: 294-296).

¹¹ Arap ve İslam karşıtı hareketleriyle bilinen Hürremîlerin, Bâbek el-Hürremî'nin 816-838 yılları arasında Azerbaycan'da başlattığı isyan sırasında öldürülmesi üzerine göç etmiş olmaları muhtemeldir (Muhammedoğlu Aliev, 1998: 500-501).

Şehirde elçilerin yanı sıra esir ve köleler de (savaşlar ve sürgünler sonucu) özellikle savaş dönemlerinde, oldukça yoğun bir kalabalığa ulaşabiliyordu. Mesleme b. Abdülmelik'in (d.682-ö.739) isteği üzerine imparatorun, kendi sarayının karşısında hipodromun arka tarafında önemli Müslüman esirler için "Dârü'l-balât" diye bilinen bir konak yaptırıldığı, Müslümanların bu konakta toplandıklarını ve açıkça ibadet ettikleri bilinmektedir. Daha alt sınıftan köleler ise çeşitli işlerde çalıştırılmakta ve dinden dönmeleri için zorlanmaktaydılar. Bazı Müslüman esirler ise savaş suçları hiçe sayılarak hipodromda sergilendikten sonra ya başları kesilerek ya da vahşi hayvanlara yem edilerek idam ediliyordu. Şehirdeki esirlerden en çok tanınanları; şehirde geçirdiği dönemin kaydını tutan ve İbn Rüşteh'in (ö.913 civarı) *el-A'laku'n-Nefise* adlı eserinde bu kayıtlara yer verdiği Harun b. Yahya ve esaret günlerini kaleme aldığı *er-Rûmiyyât* adlı eseriyle Ebu Firas el-Hamdanî'dir (ö.968). Ayrıca şehre sırf merakından gelen el-Mesudî (ö.956), el-Herevî (ö.1215) ve İbn Battûta (ö.1368-69) gibi seyyahlar da mevcuttur (Avcı, 2015: 197-198).

Ticaret de şehirde Müslüman varlığı açısından önem teşkil eden bir konuydu. Daha önce değindiğimiz gibi Müslüman tacirler şehre baharat, parfüm, kilim, porselen ve değerli taşlarla birlikte cam eşyalar getirmekteydi. X. yüzyılın başında, İmparator IV. Leon'un çıkardığı (912) kent meslek loncaları yönetmeliği olan Eparkhos'un Kitabı'nda, "Suriyeli tüccarlar" diye nitelenen Müslümanlar da yer alıyordu; bu yasa onların üç aydan fazla, yani mallarını satıp alacaklarını topladıktan sonra başşehirde kalmalarını yasaklıyor, ancak lüks ürün ticaretine katılabileceklerini onaylıyordu. Dolayısıyla onlara Konstantinopolis'te on yıla kadar ikamet hakkı tanıyordu. Ancak, imparatorlukta uzun süre kalan bu türden tüccarların sayısı daima az olmuştur (Mohammed, 2002: 165).

Yüzyıllar boyunca devam eden Roma-Arap/Müslüman mücadeleleri sırasında yaşanan etkileşim, göçler ve ticaret nedeniyle başşehirde yer yer Müslüman/Arap kültür/sanat etkileri görülmektedir. III. Leon'un ikonoklast tutumu nedeniyle Arap/Müslüman hayranı hatta doğrudan Arap kökenli olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu etkileşimin en dikkat çekici noktası İmparator Theophilos (829-842) döneminde ortaya çıkar. Bağdat'taki hilafet sarayından ve Arap kültüründen oldukça fazla etkilenen Theophilos'un bu unsurlara hayranlık duyduğu da bilinmektedir. Abbasi halifesi Harun Reşid'i (786-809) kendisine örnek alarak onu taklit eden Theophilos'un sarayına Fârisî/Arabî tarzda bir oda yaptırdığı ve bu odayı mukarnaslı nişlerle süslediği, sürekli tebdil-i kıyafet ederek şehirde dolaştığı, fakir insanlarla iletişim

kurduğu ve şikâyet halinde suçluları rütbesine bakmadan en sert biçimde cezalandırdığı aktarılmaktadır (Rice, 1998: 160). Ayrıca bu dönemde saray muhafızı Artabasdos ve şehirde malikânesi bulunan Eulogios gibi Fârisî kişilerden bahsedilir. Farsça konuşabildikleri düşünülen bu soyluların varlığı bize Roma'ya entegre olduklarını ancak henüz Romalılaştırmanın tamamlanmadığını göstermektedir (Kaldellis 2020: 173).

Şehirde 1204 yılından önce iki cami olduğu tahmin edilmektedir. Bu camilerden en çok bilineninin Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki üçüncü Konstantinopolis kuşatması sırasında inşa edildiği düşünülmektedir. Diğer caminin ise XI. yüzyıl sonlarında Selçukluların talebi üzerine yaptırıldığı iddia edilmektedir.¹² Ancak bu camiye dair net bir veri yoktur. Ayrıca yine el-Herevî'ye göre şehirde Muaviye'nin (661-680) kuşatması sırasında şehir surları önünde ölen sahabe Ebu Eyyub el-Ensârî'nin (ö.669) hem Müslümanlar hem de Romalılar tarafından kutsal sayılan mezarı da yer almaktadır (Avcı, 2010: 197).

2. Yahudiler

Yahudilerin Roma'daki varlığı çok daha eskiye gider. Kuruluşundan beri başşehirde belirli bir Yahudi nüfus olduğu düşünülmekte hatta şehrin I. Konstantinos (324-337) tarafından kurulmasından önce dahi (Byzantion) bölgede Yahudi varlığı görülmektedir. II. Theodosios (408-450) döneminde şehirde bir Yahudi mahallesi olduğu ve yaklaşık 500 yılında Ayasofya yakınındaki Khalkoprâteia'da (Bakırcılar Çarşısı) bir sinagog olduğu bilinmektedir. Bu dönemden sonra yaklaşık 1000 yılına dek ise şehirdeki Yahudi nüfusa dair bilgi bulunmamaktadır. X. yüzyılın ikinci yarısında Roma'nın topraklarını tekrar genişletmeye başlaması, XI. yüzyılda Fâtımîlerin (909-1171) Yahudilere uyguladığı dini baskılar, Suriye-Filistin'deki istikrarsızlıklar, Malazgirt (1071) sonrası Türklerin Anadolu'da ilerleyişi ve Normanların Güney İtalya'da güçlenip İtalya ve Balkanlar'daki etkili faaliyetleri, Yahudi göçünü hızlandırmıştır. Bu göç dalgası XII. yüzyılın sonuna dek sürmüştür (de Lange, 2015: 163).

Yahudiler dinsel farklılıktan ve kendi cemaatlerini oluşturma gelenekleri nedeniyle Hıristiyanlar tarafından bir tehdit olarak görülmüşlerdir. Yahudilerin Roma toplumundaki konumlarıyla ilgili ilk detaylı bilgiler II. Theodosios Yasasında (429-438) görülmektedir. Bu derleme yasada Yahudiler sapkınlar olarak tanımlanmış ve paganlarla eş tutulmuştur. Ancak buna

---

¹² Rice'a göre (1998) II. İoannes Komnenos tarafından Selçuklu Sultanı Mesud ile ittifakı pekiştirmek için inşa ettirilmişti.

rağmen Musevilik meşru görülmüş ve kendi ibadetlerini gerçekleştirmelerine müsaade edilmiştir. Yasada ayrıca Yahudilerin can ve mal güvenliğini garanti eden maddeler de mevcuttur (Cohen, 1997: 62-63). VI. yüzyıldaki I. Iustinianos yasaları da II. Theodosios Yasalarının Yahudiler hakkındaki tutumunu kısmen devam ettirmekte ancak önlemlerin daha da sertleştirildiği görülmektedir. 535 yılında sinagogların kiliseye dönüştürülmesi, dini مراسمler ile bayramlarının yasaklanması ve Deuterosis'in (Eski Ahit'in 5. bölümü) yasaklanması gibi önlemlerin yanında kolayca cezalandırılmaları da buna işaret etmektedir (Prokopius, 2001: 156). VII. yüzyıldan itibaren imparatorluk içerisinde Yahudi karşıtlığının arttığı, bu minvalde birtakım yazılar ve İmparator III. Leon'un Yahudilere karşı sert önlemler aldığı görülür. Dolayısıyla zaman zaman tersine göç de söz konusu oluyordu. Tersine göçün en büyük azmettiricisi ise zorla Hıristiyanlaştırma konusunda yapılan baskıydı. Örneğin 873-874 yıllarında I. Basileios (867-886) ve 930 civarında I. Romanos Lekapenos (919-944) dönemlerindeki dini baskılar nedeniyle din değiştirmeyi reddeden veya zorla vaftiz olmasına rağmen gizlice kendi ibadetlerini yapan birçok Yahudi'nin şehri terk ettiği bilinmektedir (Jacoby, 2002: 170). Ayrıca 1044 olayları ve İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un şehirde yaşayan azınlıkları şehirden ayrılmaya zorlamasıyla şehirde azalan Yahudi nüfusu, bu olaylardan hemen sonra tekrar artışa geçmişti.

Yahudiler şehirde tüccar, zanaatkâr, hizmet sektörü, işçi ve cemaat içerisindeki görevliler gibi birçok alanda çalışıyorlardı. Ancak tam olarak hangi alanlarda çalıştıkları bilinmemektedir. Tudelalı Benyamin'in (ö.1173) notlarında ve Karâîlere¹³ ait XI. veya XII. yüzyıllara tarihlenen iki Tevrat yorumunda Pera'da kendilerine ait atölyeler işleten Yahudi kumaş boyacılarından ve nakış işçilerinden söz edilmektedir. Yahudiler şehirdeki üretim ve ticaret etkinliklerinde yer almalarına rağmen diğer tüm yabancı unsurlar gibi loncalara alınmıyorlardı. Bunun temel nedeni lonca üyelerinin dini törenlere katılma zorunluluğuydu. Ayrıca Yahudilerin kendilerine ait loncalarının bulunduğu yönünde de hiçbir veri yoktur (Jacoby, 2002: 175). Yahudiler XI. yüzyılın ilk yarısında Hebraika (Bahçekapı) adı verilen semtte yaşıyorlardı. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren semt, Pera veya Galata'ya doğru kaydırılmıştır (Jacoby, 2002: 172). Ancak Yahudi yerleşimlerini diğer yabancı yerleşmelerinden ayırmak gerekir. Zira Yahudiler, imparatora tabii idiler ve ayrıca hepsi ticaretle uğraşmıyorlardı. Ancak yine de Romalı nüfustan uzak

---

¹³ Yahudiliğin ana kaynağı olarak Tanah'ı kabul eden, Mişna ve Talmud literatürünün dinî otoritesine karşı çıkan bir mezheptir (Sinanoğlu, 2001: 424-426).

bölgelere yerleştirilerek oluşabilecek gerilim önlenmeye ve Yahudi marjinalliğinin etkileri azaltılmaya çalışılıyordu. Her ne kadar dışlayıcı tavırlar ağırlıkta olsa da Yahudiler kendi dini geleneklerini yaşayabiliyordu ve hemen hemen tüm sosyal haklardan yararlanıyorlardı. Yazı dilleri İbranca, konuşma dilleri ise Grekçe idi. 1160 yılına doğru imparatorlukta en büyük Yahudi cemaati başkanı olan başşehir cemaatinin, Yahudi seyyah Tudelalı Benyamin'e göre, yaklaşık iki bin beş yüz üyesi vardı (Adler, 1907: 14). Semt 1203 yılında yıkılana dek burada yaşamışlardır.

Şehir halkının ve imparatorluk yetkililerinin Yahudi topluluğuna karşı tutumu ise oldukça küçümseyiciydi. Tudelalı Benyamin'e göre şehirdeki Yahudilerin ata binmesi dahi yasaktı ve ata binebilen tek Yahudi I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) doktoruydu.¹⁴ Ayrıca cezalandırılacak kişilerin Yahudiler tarafından infaz edilmesi veya Yahudi unsurlarının işin içine katılması gibi olaylarla aşağılamanın boyutları daha da dramatik hâle getiriliyordu. Kilise uygulamalarının ve Hıristiyanlığın değerlerinin artırılması için Musevilik küçümseiyor ve Yahudiler şeytanlaştırılıyordu (Jacoby, 2002: 176-178). Sonuçta bunlar Hıristiyanlığı anlayıp kabul edememiş olan insanlardı, fiziksel ve zihinsel olarak kusurlu olmalıydı. Dolayısıyla yerli halk ile Yahudiler arasındaki ilişki hep sınırlı kalmıştır.

Şehirdeki Yahudiler XI. yüzyıla kadar tek tip bir cemaat olarak hareket ediyorlardı (Rabbânî).¹⁵ Ancak İmparatorluğun doğusundan özellikle de İslam ülkelerinden gelen Yahudi göçleriyle bu durum değişti. Aynı yüzyılda, Rabbânî geleneğini reddeden Karâîler de şehre yerleşmeye başlamıştı. Her iki cemaatin de aynı bölgede yaşamasına rağmen, Karâîler kısa sürede kendi cemaatlerini ve kült merkezlerini oluşturmaya başladılar. Yine Tudealı Benyamin'e göre şehirde XII. yüzyılda iki bin Rabbânî varken, Karâîlerin sayısı ise 5 yüz civarındaydı (Adler, 1907: 14). İmparatorluk ise bu iki cemaati de tek bir cemaat olarak görmeye devam etmiş ve "eksarkhos" adı verilen dini görevliler şehrin daha eski cemaati olan Rabbânî cemaatinden atanmaya devam etmişti. Bu iki cemaat arasında sık sık gerilimler yaşanıyor. 1092-96 yıllarında yaşanan ve çatışmaya dönen olaylar sonucunda Karâîler bin hyperpyron para cezası almıştı ve iki grubun evleri arasına, onları birbirinden ayıran bir duvar inşa edilmişti (Kaldellis, 2020: 283). 5 Temmuz 1203 yılın-

¹⁴ R. Solomon Hamistri. Bk. (Adler, 1907: 14).

¹⁵ Talmud'da sözü geçen rabbiler, Eski Ahid'i ve Yahudi sözlü geleneğini esas alan ve Yahudiliğin ana cemaatini oluşturan dini harekettir. Orta Çağ'dan itibaren Tevrat'ı yorumlama ve hüküm çıkarma işine ek olarak öğretmen, vaiz ve dini lider görevlerini üstlenmişlerdir (Gürkan, 2007: 376-377).

daki IV. Haçlı Seferi sırasında şehre gelen Latinler, Yahudi mahallesi ve çevresinde karargâh kurmuşlardı. Latinlerin çıkardığı ilk yangında bu semti vurmuşlar ve semtteki Yahudilerin büyük bir kısmını öldürmüşlerdir (Jacoby, 2002: 179).

3. İtalyalılar

Konstantinopolis doğuda bir Latinlik merkezi olarak kurulmuştu ve sakinleri arasında en azından VI. yüzyıla dek tıpkı I. Iustinianos'un kendisi gibi anadilleri Latince olan çok sayıda İliryalı, İtalyalı ve Kuzey Afrikalı bulunuyordu (Mango, 2020: 22-23). Ancak bu grupların bir süre sonra yerli halka karışmış olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla bu bölümde değineceğimiz topluluklar daha çok IX. yüzyıldan itibaren şehirde varlıkları hissedilmeye başlanan Amalfi, Venedik, Pisa ve Cenova gibi ticaret üzerine yoğunlaşmış ve kısa sürede Roma pazarına hâkim olarak çok büyük ayrıcalıklar ile kendilerine ait semtler elde eden İtalyalı topluluklar olacaktır.

Bu doğrultuda şehre ilk yerleşen İtalyalıların Amalfililer olduğu düşünülmektedir. Şehirde iki Amalfi manastırının bulunduğu tahmin edilmektedir: Azize Meryem ve muhtemelen Perama'daki Aya İrini Kilisesinin içindeki bir kilisedir. Ayrıca bazı Amalfili prenslerin şehirde mülk sahibi olduğu bilinmektedir. Bu bilgilere rağmen, şehirdeki Amalfi iskelesi, kolonisi veya yerleşimi konusunda net bir bulguya ulaşılamamıştır (Magdalino, 2017: 103-105). Bu konudaki ilk net bulgular ise I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde, Venedikli yerleşimlerine aittir.¹⁶

Şehirde Venedikli tüccarlara ilk olarak IX. yüzyılda rastlanır.¹⁷ Daha çok düşük değerli mallar getirip, yüksek değerli mallar satın alan Venedikli tüccarlar, bu ticaretin erken evresinde Roma'nın zenginleşmesine katkıda bulunuyorlardı. Ancak vergi koşulları bu tüccarlar için pek de elverişli değildi. 30 nomismaya kadar ulaşan fahiş vergiler yüzünden Venedikli tüccarlar

¹⁶ Kolonilerden önce şehirde Venedikli esirlere rastlanmaktadır. Bunlardan biri uzun süredir Konstantinopolis'e sadık olan Venedik'te, Frank yanlısı isyancı Doge Obelerio'nun (804-811) kardeşi Beato idi. Bir isyanla iktidarı ele geçiren Doge Obelerio daha sonra Roma ile anlaşarak güvence olarak kardeşi Beato'nun Konstantinopolis'e götürülmesine razı olmuştur. Ateşkes tamamen sağlandıktan ve Venedik bir Roma eyaleti olmayı kabul ettikten sonra ise Beato tekrar Venedik'e gönderilmiştir (Nikol, 2000: 14). Venedik yöneticilerinin başşehre oğullarını göndermesi veya asil evlilikleri de sık görülen bir durumdu. Örneğin; Doge II. Orsa (912-932) oğlu Pietro'yu ve II. Pietro Candiano (932-939) da aynı isimdeki oğlu Pietro'yu Konstantinopolis'e ağırlanmak ve ilişkileri geliştirmek için gönderildiği bilinmektedir (Nikol, 2000: 33-35).

¹⁷ Ticari ilişkilerin yanı sıra 820 yılında İmparator II. Mikhail'in (820-829) Arapların Akdeniz'deki askeri faaliyetlerine karşı Venedik'ten donanma desteği istemesiyle (bir dizi benzer talebin ilklerindedir) birlikte askeri ilişkiler de yoğunlaşmaya başladı (Nikol, 2000: 25).

oldukça şikâyetçiydi. Bunun üzerine 992 yılında verilen imtiyazla birlikte şehre gelen gemilerden alınan vergiler 17 nomismaya düşürüldü ve Venedik gemileri üç günden fazla alıkonamayacağı kararlaştırıldı (Nikol 2000: 38-39). Bu imtiyazlarla birlikte şehirdeki yabancı tüccar sayısı ciddi bir biçimde artmaya başladı ve şehirdeki nüfusları 50 bine kadar ulaştı. Aynı dönemde Balkanlardaki Norman tehdidinin giderek yükselmesi ve Roma'nın büyük donanmalara sahip olmaması, Venedik ile ittifak yapmak zorunda bıraktı. 1082 yılında yapılan anlaşmayla Roma ticaretinde büyük avantaj elde etmişlerdi (Demirkent, 2005: 102). Roma daha önce de Venedik ile çeşitli antlaşmalar yapmış ancak bu antlaşmalarda her zaman Roma'nın kazancı ön planda tutulmuştu. Bu antlaşma ise çok büyük imtiyazları içeriyordu. Roma memur ve bürokratlarının artık Venedikli tüccarları denetlemelerine ve vergi almalarına müsaade yoktu. Amalfili tüccarlar, artık Venedik'in haraç ödeyen astlarına dönüşmüşlerdi (Nikol, 2000: 59).

Aynı kriz Amalfililerin Konstantinopolis ile olan bağlantısını da koparmıştır.¹⁸ Dolayısıyla Venediklilerin en büyük ticari rakibi oyun dışı kalmış ve rakip olarak daha geç ve sınırlı ayrıcalıklar elde edebilen Pisa ve Cenova kalmıştır. Bu ayrıcalıklar sayesinde Roma esnafıyla aynı malı satan bir Venedikli, malı daha ucuza satabilmesine rağmen daha fazla kâr elde ediyordu. Zaman zaman bu ayrıcalıklar geri alınmaya çalışılsa da donanma ve lojistik problemleri nedeniyle bırakın geri alınmasını, diğer İtalyalılara da benzer ayrıcalıklar verildi. Bunun sonucunda Roma, Avrupa karşısında sadece ekonomik bağımsızlığını kaybetmekle kalmadı, her bakımdan onlara bağlı bir uydu devlet haline dönüştü. Ne var ki, bu haklar verildiğinde imparatorluk, gücünü kısmen de olsa hâlâ koruduğu için başlangıçta bu durumdan fazla etkilenmemiş göründü fakat yıllar geçtikçe ekonomisini çökerten İtalyalıların baskısını üzerinde daha fazla hissetti ve bir daha bu durumdan kurtulamadı (Demirkent, 2005: 102).

Şehirde Venediklilere verilen yer, Haliç'te, dar bir sahil şeridiydi. Sahilde dört iskele bulunmakta ve dört kilise ile birçok zanaatkâr dükkânı, bu semti tamamlamaktaydı. Venedikliler önce 1082 yılında Amalfililere ait olduğu düşünülen küçük semti sonrasında ise 1189 yılında da Germenler ile Frankların embolosunu da sahiplenmişlerdi.¹⁹ Şehirdeki Venedikliler kendi bölge-

¹⁸ 992 yılında Venedik ile yapılan ticaret anlaşması Amalfilileri kapsamıyordu. Dolayısıyla zaten şehirdeki ağırlıklarını kaybetmeye başlamışlardı (Nikol, 2000: 40).

¹⁹ Şehirde Fransız ve Germen semtleri olduğuna dair görüşler vardır. Ancak bunlar daha çok emboloların kullanımına ilişkindir. Fransız ve Germen tüccarların çok nadir ve kısıtlı sürelerle ziyarette buldukları ticaret noktaları olmaları muhtemeldir (Nikol, 2000: 111).

lerine sahip olsalar da yöneticileri ve yasaları olmasına izin verilmiyordu. Doğrudan Roma yasalarına tabii idiler. Venediklilere ayrılan bölgenin hemen batısında Pısalıların semti yer almaktaydı. Semt, Neorion Kapısı'ndan İkana-tissa Kapısı'na (Yeni Cami civarı) kadar uzanmaktadır. Cenovalılar ise şehre en geç yerleşenlerdir. 1160 yılı civarında şehirde ancak 300 kadar Cenovalı bulunuyordu. 1170 yılı civarında Pısalıların doğusunda tek bir iskelesi olan küçük bir bölgeyle yetinmek zorunda kalmışlardır. 1192 yılındaki imtiyazlarla onların da semti genişletilmiştir (Balard, 2002: 192).

Tüm bu gelişmelerle başşehirin ticareti neredeyse tamamen İtalyalıların eline geçmişti. Başlangıçta şehir halkı şehirdeki az sayıdaki İtalyalı nüfusa alışmıştı, onların kaba ve rahat tavırlarına fazla aldırış etmiyorlardı (Nikol, 2000: 66). Ancak Haçlı Seferleri sırasında yaşanan karmaşalar, ticari rekabet ve şehir devletlerinin aralarındaki sorunlar kaçınılmaz olarak şehirdeki varlıklarına da yansiyordu. Bundan dolayı ilk olarak 1162 yılında Pısalılar, Cenovalı mahallesini yağmaladı. 1170 yılında ise Venedikliler, I. Manuel'in (1143-1180) Pisa ve Cenovalılara verdiği Koparion Acentesine saldırdı. Bu olayların sonucunda 11 Mart 1171 yılında Venedikliler tutuklandı²⁰ ve gemileri ile mülklerine el konuldu (Niketas Khoniates, 1995: 119). Bu durum 1179-1180 yılında Roma'nın Venediklilere tazminat ödemesiyle normalde döndü ve Venedikliler yeniden güvenle imparatorlukta ticarete başladılar.

Şehir halkının İtalyalılara bakışı da hızla değişiyordu. Niketas Khoniates (ö.1215-16 civarı), Venediklilerin zenginleştikçe ve nüfusları arttıkça ukalâ ve edepsiz olduklarından, imparatorun tehdit ve emirlerine de kulak asmadıklarından bahseder (Niketas Khoniates, 1995: 119). İlk İtalyalı karşıtı ayaklanma 1180-1182 yılları arasında gerçekleşmişti. Halkın yabancı düşmanlığını kullanan ve Konstantinopolis'i Latin egemenliğinden kurtarmaya geldiğine onları inandıran I. Andronikos Komnenos (1183-1185) önderliğinde, halk ve askerler İtalyalıların evlerine saldırdı; buldukları herkesi kılıçtan geçirdiler. Nisan 1182 katliamından kurtulabilen az sayıda kişi gemilerle kaçtı (Balard, 2002: 187). 1184 yılında Andronikos, Normanlar karşısında ittifak için Venediklilerle anlaşma yoluna gitti ve Venediklilerin şehre dönmelerine izin vererek tazminat ödemeyi kabul etti. Ardılı II. İsaakios Angelos (1185-1195, 1203-1204), 1187 yılında donanma yardımı karşılığında Venediklilere tüm imtiyazlarını geri verdi (Nikol, 2000: 115). I. Andronikos'un İtalyalı karşıtı

---

²⁰ İmparatorluk genelinde on binden fazla Venediklinin tutuklandığından bahsedilmektedir (Nikol, 2000: 92).

politikaları ve katliamları nedeniyle şehirden ayrılanlar, ortalığın durulmasından sonra ise kısa sürede geri döndüler.

1182 yılındaki katliamın bir diğer muhatabı olan Cenovalılar ise 1192 yılına dek süren pazarlıklar sonucunda küçük bir tazminatla beraber şehre geri dönebildiler. Görünürde yeniden tahsis edilen barış, imparatorluk topraklarına ve gemilere saldıran Cenova korsanların davranışları nedeniyle bozuldu. Cenovalıların Adramittion'u (Edremit) yağmalamasına karşılık III. Aleksios (1195-1203), Konstantinopolis'teki Cenovalıları hapse attırdı ve ticari ayrıcalıklarını askıya aldı. Ama IV. Haçlı Seferi arifesinde yüzünü yeniden Cenova'ya döndü. Ekim 1201 yılında Cenovalılara Konstantinopolis'te daha büyük bir semt tahsis etti, %2'ye indirilmiş bir kommerkion hakkı tanıdı ve uğradıkları haksızlıklar için tazminat ödedi (Balard, 2002: 189).

Pisalılar da korsanlıkla Roma İmparatorluğu'nun başını çokça ağrıtmıştı. Pisalıların yeni kurulan Haçlı Devletleriyle olan ilişkilerini bir nebze engellemek için 1111 yılında bir yasa çıkarıldı. Bu yasa kommerkionu %10'dan %4'e çekiyordu. Ama en büyük gelişme onların Frederick Barbarossa (1155-1190) ile ittifak yapmalarıydı. Frederick ölür ölmez taraf değiştiren Pisalılar şehre geri döndüler ve 1192 yılında %4 kommerkionla çeşitli ayrıcalıklarını sürdürdüler. III. Aleksios döneminde Venediklilere karşı koz olarak kullanılan Pisalıların semtleri genişletildi ve pazarda kendilerine öncelik verildi. Bu gelişmelerden oldukça rahatsız olan Venedikliler ise Alman Kralı VI. Heinrich'in (1190-1197) şehri ele geçirme heveslerinden yararlanıp Aleksios'a baskı uyguladılar. Bunun üzerine 1198 yılında Aleksios, Venediklilerin ayrıcalıklarını daha da genişleten bir ferman yayınlamak zorunda kaldı (Balard, 2002: 190-192).

4. Kuzeyli Topluluklar

Roma topraklarına ilk Slav akınları Avarların teşviki ve Lombart baskısıyla harekete geçen Slav gruplarının (Sklavenler, Güney Slavları; Bulgarlar da bu gruplara dâhildir) V. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp VI. yüzyıl boyunca süren, Balkanlara yaptıkları akınlar ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu grupların önemli bir kısmı başşehirden nispeten uzak olan Makedonya, Orta Yunanistan, Batı Peloponnesos ve Ege adalarına yerleşmişlerdir (Lefort, 2018: 206). Bu dönemden itibaren Slavlar, imparatorluk sınırları içerisinde giderek artan bir nüfusa sahip olmuşlardır. VII. yüzyıl başlarında imparatorluğun Tuna savunması çökmesi ve Avarların siyasi gücünü kaybetmesiyle, bu ilk Slav gruplarının ardılları Dalmaçya'dan bugünkü Bulgaristan'a kadar tüm bölgeyi ele geçirdiler (Vasiliev, 1943: 136). Aynı yüzyılda Balkanlarda sürekli

taşkınlık yaratan ve yerli halka zarar veren Slavlara karşı ilk olarak imparator II. Konstans (641-668) düzenlediği seferle yaklaşık 80 bin Slav'ı Anadolu ve Suriye'ye göç etmek zorunda bıraktı (Vasiliev, 1943: 276).²¹ Ardından VIII. yüzyılda İmparator V. Konstantinos (741-775) döneminde 200 bini aşkın Slav'ın Roma topraklarına göç etmiş olduğu görülmektedir. Slavların yerleştiği bu bölgeler Sklavenia olarak isimlendirilmiş ve bu gruplar kısa süre sonra ya kendi siyasi yapılarını oluşturmuşlardır ya da imparatorluk hizmetine girmişlerdir.

IX. ve X. yüzyılda Roma için Balkanlardaki Slavlar (Bulgarlar ile birlikte) ve Kuzeydeki Slavların (Kiev çağı, Ruslar) askeri ve dini etkileşimi zirveye çıkmıştır. VI. Leon'un *Taktika*'sına göre Slavlar (Çoğunlukla Güney Slavlarını kasteder), geleneklerini koruyan, bir arada yaşan ve köleleştirilmesi çok zor olan bir topluluktur. Hatta Hıristiyanlığın aralarında yayılmaya başlaması çoğunlukla bu halkların kendi geleneklerine daha sıkı sarılmalarına neden olmuştu. Ancak I. Basileios onların Hıristiyanlaşmasını kolaylaştırarak, Romalıların sık sık sorun çıkararak bu topluluğa karşı bir nebze rahatlamasını sağlamıştır (*The Taktika of Leon VI*, 2010: 471-473). Bu dönemde başşehir açısından asıl etkileşim ise Kuzey Slavları ileydi. Kiev ve çevresindeki Hıristiyanlaşmış Slav toplulukları için Çarigrad (Konstantinopolis) Tanrı'nın koruduğu şehirdi. Bu yüzden Rus seyyahları, tüccarları, hacıları ve elçileri için bu şehre yapılacak ziyaretler oldukça kıymetliydi. Bu grupların başını 862'de Novgorod çevresine yerleşmiş olan Varegler (Aslında Slav değil, İskandinav kökenlidirler) çekiyordu.

Varegler, Slavlar ile birlikte hızlıca Konstantinopolis'e ulaşan nehirler çevresine yerleşerek şehir ticaretinden pay almaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda 907 ve 911'de VI. Leon ve Aleksandros'tan (912-913) kopardıkları ticaret antlaşmalarıyla yerlerini garanti altına aldılar.²² Ayrıca bu antlaşmalar askeri bir ortaklığı da içeriyordu; Slav/Vareg askerleri artık Roma askeri seferlerine katılabileceklerdi (Ostrogorsky, 2011: 241). Şehirdeki Slav tacirlerin varlığına dair ilk örneklerden biri 1043 senesinde karşımıza çık-

²¹ Bu gruptan yaklaşık 30 bin Slav'ın Müslümanlara karşı yapılacak seferler için orduya dahil edildiği bilinmektedir. Bir hayli kalabalık bir grup Slav ise Opsikion (VII. yüzyıl başlarında Kuzeybatı Anadolu'da kurulan thema; o dönem merkezi Ankara idi) dolaylarında katledildiler (Vasiliev, 1943: 276).

²² Bu antlaşmalar 944 ve 977-979 yıllarında yenilenir (Arrignon vd., 2002: 146). Ayrıca bu antlaşma bir köle ticaretini de içeriyordu. 911 yılında yapılan antlaşmayla Rusya'dan ithal edilecek köleler için 20 nomismalık bir fiyat belirlenmiştir. 944 yılında yenilenmiş haliyle ise 10 nomismalık fiyat belirlenmişti (Ostrogorsky, 2011: 176).

maktadır. Slav tacirler ile yerli tacirlerin şehirdeki kavgası sırasında bir Slav tacirin öldüğü bilinmektedir. Bu olay ayrıca Slavların (Kuzey Slavlarının, Rusların) başşehir karşı son seferi için de sebep olmuştur. Çar İaroslav'ın (1019-1054) büyük oğlu Vladimir büyük bir donanma ile şehre gönderilmiş ancak Romalıların "Rum Ateşini" kullanmasıyla Vladimir'in filosu neredeyse tamamen yok edilmiştir (Vasiliev, 1943: 409).

Dinyeper Nehri üzerinden Karadeniz'e, oradan da Konstantinopolis'e gelen ve surların dışında ikamet etmek zorunda kalan Vareg-Slav tüccarlar, Ayios Mamas Kilisesi'ni çevreleyen semtte toplanıyor ve mallarını kilisenin yakınına bırakabiliyordu; Slavlaşma yolunda bir diğer halk Bulgarlar onlardan önce bu bölgeye yerleşmişti. Slav tüccarların şehre ancak elliler kişilik gruplar halinde, silahsız olarak ve tek bir kapıdan girebileceği, yanlarında da her zaman bir imparatorluk görevlisi bulunması gerektiği belirtilmektedir. Şehirde yılda üç aydan fazla kalmalarına izin verilmiyordu ancak ellerinde kalan mallarını satılmak üzere praefectusa bırakabiliyorlar ve bir sonraki sene şehre geldiklerinde paralarını alıyorlardı. Şehir içine ziyaretler sadece ticari amaçlarla sınırlıydı, yanlarında bir imparatorluk görevlisi olmadan şehir içine giremiyorlardı, yanlarında silah bulundurmaları yasaktı ve en fazla 50 kişilik gruplar halinde şehre girebiliyorlardı (Arrignon vd., 2002: 146-147).

Hızlıca artan bu ticari ortaklıklar ve antlaşmalar sayesinde Vareg muhafızları adı verilen alayları ortaya çıkmış ve paralı asker ihtiyacı da büyük oranda karşılanmıştı. Daha önce belirttiğimiz 911 antlaşmasının ardından, VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un (913-959) *Seromoniler Kitabı*'nda donanmada yer alan 700 Rus/Vareg askerden bahsedilmektedir (Ostrogorsky, 2011: 241). Ardından Nikeforos Phokas'ın (963-969, 954-955'te Doğu orduları komutanı olmuştur) 961 yılındaki Girit seferinde, 963 yılındaki Suriye seferlerinde Vargelerin ordudaki etkin rolleri görülmektedir. Bu seferlerden sonra artan bir hızla bu gruplar ordu içindeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. II. Basileos döneminde İtalya'daki Norman-Roma mücadelelerinde de bu grupların ordu içindeki varlığının önemi görülmektedir. Ayrıca Bardas Phokas'ın (ö.989, Roma generali) isyanı sırasında II. Basileios'un (960-1025) Kiev hükümdarlığı Vladimir'den yardım talep etmesi üzerine 988 yılında 6 bin kişilik Slav birliğinin yardıma gönderildiği bilinmektedir (Vasiliev, 1943: 416).

Özellikle Phokas ve sonrasındaki Bardas Skleros (ö.991, Roma generali) isyanlarının ardından Slav/Vareg askerlerin cesaretleri ve sadakatleriyle nam salmaları sayesinde bu birliklere talep zirveye ulaşmıştır. Normanlar orduda en yoğun eski muhafız birliğinin yerine iskân ediliyordu. Komnenos-

lar dönemine dek artan sayılarıyla paralı askerlerin önemli bir grubunu teşkil eden bu askerlerin içerisinde Konstantinopolis'e IV. Mikhael (1034-1056) döneminde gelen Norveç'in gelecekteki kralı Harald da (d.1015-ö.1066) yer almaktaydı. Harald Sicilya ve Bulgaristan savaşlarının kahramanlarından biri olduktan sonra memleketine büyük zenginliklerle döndü ve kendisi gibi olmak isteyen birçok savaşçının başşehre gelişi artarak devam etti (Chyenet, 2018: 164). Komnenoslar döneminde de Vareg/Slav ve Norman birlikler sarayın ve imparatorun ana korumasını teşkil etmeye devam etmiş ve paralı askerler arasında önemli bir nüfuz elde etmişlerdir.

5. Ermeniler

Roma İmparatorluğunun Ermenistan ve Ermenilere olan ilgisi ilk olarak VI. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Prokopius (ö.565), Zeno öncesi Scholariii denilen saray muhafızı birliklerinin çoğunlukla Ermeni askerlerden oluştuğundan bahsetmektedir. Ancak Zeno döneminden itibaren bu birliklerdeki Ermeni sayısı azalmış ve savaştan habersiz, zayıf kişiler ile düşük maliyetli kölelerin sayısı artmıştı (Prokopius, 2001: 139). İmparator Iustinus (518-527), Ermenistan'da yeni bir ordu kurarak bu orduları farklı cephelerdeki savaşlara göndermişti. Bu doğrultuda bazı yerel Ermeni soylular ise Konstantinopolis'e gönderilerek burada onlara çeşitli mevkiiler verilmişti. Başlangıçta hem askeri grupların hem de şehre getirilen Ermenilerin ne Latince ne de Yunanca bilmedikleri görülmektedir (Kaldellis, 2020: 201-202).

VII. yüzyılda daha önce değindiğimiz Roma kayıpları yaşanmasının ardından bu grupların da varlığı ve toplumsal ağırlıkları değişmeye başlamıştır. Bu demografik değişim ve nüfus azalışı imparatorları kitlesel göç politikasına etti. Özellikle II. Iustinianos döneminde Slavlardan alınan göçün yanı sıra Ermeni göçleri imparatorluğun etnik çeşitliliğini arttırdı. Özellikle bu yüzyıldan IX. yüzyıla dek birçok Ermeni asker ailesinin Balkanlara göç ettirdiği görülmektedir (Haldon, 2007: 129).

Roma tarihinde "Ermeni İmparatorlar" olarak adlandırılan bir grup imparator; her ne kadar etnik köken bakımından Ermeni olarak görülseler de birkaç nesil öncesinden Romalılaştırmış kişiler olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla bu makale kapsamında Filippikos Bardanes (711-713), V. Leon (813-820), Ioannes Tzimiskes (969-976), I. Basileios (Arap tarihçilere göre Slav kökenlidir) gibi Ermeni kökenli imparatorlar, Roma toplumunun bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Roma kültürünü belirli bir ölçüde benimsemeyen ve etnik kökenine körü körüne bağlı bir kimsenin yüksek mevkilere gelmesinin zor olduğu ortadadır. Zira Romalılaştırmak yabancı bir lider için

orduda, siyasette ve kilisede yükselmenin anahtarıydı. Hızla Romalılaştan liderler ise öncülük ettikleri halklar için bir teşvik niteliği taşıyordu. Bunun üzerinde fazla durmak bizi konumuzdan uzaklaştıracaktır ancak imparatorluk içerisinde kendisine yer edinmiş birinci nesil Ermeniler olduğu gibi; kökenlerinden kopmuş, kökenleri bilinen ancak Romalılaştırmış veya Romalılaştırmaya yeni başlamış Ermenilerin varlığını hatırlatmak gereklidir.

Bu noktada Ermenilere atıfta bulunan bazı kroniklere değinmek faydalı olacaktır. XI. veya XII. yüzyılda yazıldığı düşünülen *Genç Azize Maria'nın Yaşamı*, Konstantinopolis'e I. Basileios döneminde göç etmiş bir Ermeni ailenin birkaç nesil içerisinde Romalılaştmasını ortaya koymaktadır. İmparatorlukta çeşitli mevkiler elde etmiş babasının kökeninden bahsederken Ermeniliğine dair bilgiler veren Maria'nın daha sonra ise bu meseleden hiç bahsetmediği görülür. Muhtemelen başşehirde yetişmiş olan Maria'nın kardeşleri burada evlendirilmişti. Annesinin kökeni hakkında ise bir bilgi yoktur. Maria orduda droungarios (orta rütbeli bir subay) rütbesindeki Romalı Nikophoros ile evlendikten sonra Trakya'nın Vizye kasabasında yaşamaya başlamış ve ölümden sonra bir ressama görüldüğünde kendisini Vizyeli Maria olarak tanıtmıştır. Bir rahip Maria'nın hikâyesini Bulgarlara anlatırken yine onu Vizyeli Maria olarak tanıtmaktadır. Maria'nın Orestes, Bardanes, Stephanos ve Baanes isminde dört çocuğu olmuştur. Orestes ve Bardanes genç yaşta ölmüş; Stephanos bir keşiş, Baanes ise bir asker olmuştur. Baanes'in artık tamamen Grekçe konuşan, Roma ordusunun Ortodoks bir subayı olduğu görülür. Bu doğrultuda ailenin başşehre gelen ilk neslin ardından tüm üyelerinin Romalılaştığı ve Romalılaştmanın Maria'nın çocuklarında tamamlandığı ortadadır (Kaldellis, 2020: 208-209).

Ermeni kökenli tarihçi Genesisos X. yüzyılda kaleme aldığı *İmparatorların Saltanatları Üzerine* isimli eserinde Konstantinos isimli büyük babasının Ermeni kökenli olduğundan bahseder. Konstantinos, Konstantinopolis'e saraya yerleştirilmek ve eğitim almak için gönderilmiş bir rehinedir. Genesisos ayrıca İmparator V. Leon'dan bahsederken onun Ermeni olduğunu belirtir ancak Ermenileri köken itibarıyla Yunanlılara bağlamaya çalışır. Genesisos'un ardılları olarak "Genesisoi" olarak tanımlanan bazı gruplar ise bir daha hiç Ermeni olarak anılmamışlardır. Dolayısıyla Konstantinos'tan itibaren Ermeni olduğu görülen bir soyun hem Ermeniliği legalleştirmek için gösterdikleri çaba hem de kimliklerini kaybetme süreci net bir biçimde görülmektedir (Kaldellis, 2020: 220-221). Bu tarz örnekleri arttırmak mümkündür ancak iki örnekle konuyu netleştirdiğimizi düşünmekteyim.

Köken ve Romalılaştırma meselesi tartışılmaya devam edilse de özellikle Makedon Hanedanı döneminde Roma sanatı ve mimarisinde Ermeni tesirinin etkili olduğu görülmektedir. I. Basileios tarafından inşa ettirilen Nea Ecclesia'nın (Yeni Kilise, 876-880)²³ planının Ermeni etkileri taşıdığı düşünülmektedir. X. yüzyılda depremde zarar gören Ayasofya Kilisesi'nin kubbesinin Ermeni bir mimar tarafından onarıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca VI. yüzyıldan inşa edilen Iustinianos'un Ayasofya'sının (532-537) mimarlarından Trallesli Anthemios'un (ö. 534 civarı) da Ermeni olduğu düşünülmektedir.

Şehirdeki Ermenilerin varlığı konusunda bir diğer sorunumuz ise imparatorluk içerisindeki Ermenilerin Anadolu'nun doğusunda stratejik öneme sahip olmaları, sürekli hareket halinde olmaları ve kısa süreli prenslikler halinde organize olmalarından kaynaklanır. Ayrıca bu durumlar, tamamen Romalılaşıp takip edilememelerinin de önüne geçen bir etmendir. Anadolu'nun doğusunda önce Sasanilere karşı ardından da Müslümanlara karşı tampon görevi gören yerel Ermeni prensleri sık sık Roma İmparatorlarıncaya desteklenmiştir. Bu doğrultuda IX. yüzyıla dek Balkanlara nakledilen Ermeniler haricinde özellikle XI. yüzyılda Selçuklu tehdidinin artmasına karşı birçok Ermeni'nin Süryaniler ile birlikte Güneybatı Anadolu'ya hareket ettiğini görmekteyiz (Haldon, 2007: 171-176).

Ermeni halkının çoğunlukla diğer yabancı gruplar gibi ticaretle uğraştığı düşünülmektedir. Ermeniler, Konstantinopolis'te tıpkı Yahudiler gibi her ne kadar yaşamın her düzeyinde kabul edilseler de sevilmeyen bir topluluk olarak ön plana çıkar. Bunun temelinde yatan sebeplerden biri dini anlaşmazlıklar ve Ortodoksluk sorunudur. Ermeniler, Kalkedon Konsili (451) kararlarını reddederken, Konstantinopolis'e bağlılık konusunda ise değişken davranmışlardır. Bu da onların sapkın olarak nitelenmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla hem orduda hem de şehirlerdeki Ermeniler hakkında büyük bir ön yargı söz konusudur. Anna Komnena (ö. 1153) *Aleksiad'*ında Nilos isimli bir papazın kendi öğretisini yaydığı sırada ortaya çıkan dini huzursuzluktan aslında olayla çok da ilgisi olmayan Ermenileri de sorumlu tutmuştur.²⁴ Çünkü Ermeniler Ortodoks değildi ve şehirdeki her sapkınlıkta onların

²³ Dönem kaynaklarından yola çıkılarak saray kompleksi içinde yer alan kilisenin beş kubbeli, kare, kapalı Yunan Haçı planlı olduğu düşünülmektedir. Bk. (Mango, 2006).

²⁴ Nilos'un (Nilos Kabasilas) öğretisi Ermenileri daha da "sapkınlığa" itmişti. Nilos, filioque'ye karşı bir dizi söylem geliştirmiş, İsa'nın tanrısal niteliğine ve bedensel birliğe karşı fikirler geliştirmiştir. Bunun üzerine Metropolitler, Patrik Nikolaos'un da katıldığı bir kurultayla Nilos'un ve ona destek olduklarını düşündükleri Ermenilerin fikirleri aforoz edildi (Anna Komnena, 1996: 470-474).

payı olmalıydı. Buna rağmen şehirdeki Ermeniler bir Papaz tarafından temsil ediliyordu (Anna Komnena, 1996: 287). XVIII. yüzyıl Ermeni tarihçisi İnciyan'ın (ö.1833) aktardığına göre; başşehirdeki Ermeniler Hay-Horom (Romalı Ermeni) olarak niteleniyordu (Külekçi, 2015: 128). Bu da bize şehirdeki bir kısım Ermeni'nin hala tam olarak Romalılaşmadığını ancak buna rağmen entegrasyonlarının sağlandığını göstermektedir.

Sonuç

Konstantinopolis şüphesiz ki Orta Çağ dünyasının en büyük şehriydi ve birçok yabancıyı barındırıyordu. Ancak yabancıların varlığı daha çok ticari ve askeri sebeplerden kaynaklanıyordu. Bunların haricinde esirler, dini sebeplerle şehre gelenler, öğrenciler, elçiler, köleler ve tamamen Roma'nın nimetlerinden yararlanmak isteyen insanlar şehre gelebiliyordu. Zaman zaman imparatorların göç politikaları da şehirdeki yabancı varlığı üzerinde etkili oluyordu. Şehirdeki yabancılar için hayat şartları bir Romalıya göre oldukça farklıydı. Makalemizde şehirdeki birçok topluluğun adını geçirdik. Ancak merkeze aldığımız topluluklar Müslümanlar, Yahudiler, İtalyalılar, Kuzeyli topluluklar ve Ermeniler oldu. Bunun temel sebebi diğer grupların nispeten daha da azınlık olması, tekil örnekler teşkil etmeleri, Romalılaşmaları ya da kaynak yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Müslümanların adları kaynaklarda sık sık anılsa da aslında şehirde en yoğun haliyle bile şehirde en fazla birkaç yüz Müslümanın yaşadığı varsayılmaktadır. Şehirde varlığından bahsedilen Müslümanların ağırlıklı tüccar, elçi, köle ve savaş esirlerinden oluşması dolayısıyla muhtemeldir ki Romalılar ile Müslümanlar şehir hayatında çok da etkileşim içerisinde olmuyorlardı. Müslüman tüccarların on yıla kadar şehirde barınabiliyor olması bize daha çok tüccarlara ayrılmış bazı noktalarda kısa süreli bir Müslüman varlığını işaret etmektedir.

Benzer şartlar Kuzeyli topluluklar için de geçerliydi. X. yüzyıla dek daha çok askeri boyutta olan ilişkiler, bu yüzyılda yapılan antlaşmalarla birlikte şehirde Slav tüccarların varlığı artmasıyla zirveye çıkmıştır. Surların dışında ikamet etmek zorunda kalan Slav/Vareg tüccarlar, Ayios Mamas Kilisesi'ni çevreleyen semtte toplanıyordu ancak bu tüccarlar şehirde üç aydan fazla barınamıyordu. Hızlıca artan bu ticari ortaklıklar ve antlaşmalar sayesinde Roma'nın Vareg muhafızları adı verilen alayları ortaya çıkmış ve paralı asker ihtiyacı da büyük oranda karşılanmıştı. Dolayısıyla tıpkı Müslümanlar gibi Slav ve Vareglerin de şehir hayatında yoğun bir etkileri yoktu. Kuzeyli toplulukların etkileri daha çok askeri nitelikte kalmıştı.

Yahudiler şehirdeki varlığı en eskiye dayanan topluluklardan biridir ve vatandaş olarak da tanınmışlardır. Henüz 500 yılı civarda kendilerine ait bir mahalleleri ve sinagogları olduğu görülen Yahudilerin, XI. yüzyılda önce Hebraika'da (Bahçekapı), ardından Pera veya Galata'da yaşadıkları görülür. Yasalarda da görüldüğü üzere Yahudiler toplumdan oldukça dışlanmış, sapkın sayılmış ve tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir. Bu doğrultuda zaman zaman dini baskılara maruz kaldıkları ve hatta şehri terk etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Yahudiler şehirde tüccar, zanaatkâr, hizmet sektörü, işçi ve cemaat içerisindeki görevliler gibi birçok iş alanında bulunuyorlar ancak loncalara alınmıyorlardı. Romalı nüfustan uzak bölgelere yerleştirilerek oluşabilecek gerilim önlenmeye ve Yahudi marjinalliğinin etkileri azaltılmaya çalışılıyordu.

İtalyalıların şehirdeki varlığı neredeyse tamamen ticaridir. Kısa süreli Amalfi varlığının yanı sıra Cenova, Pisa ve en yoğun olarak da Venedik'in şehirde etkin olduğu görülmektedir. Kısa sürede elde ettikleri ve gittikçe artan imtiyazlarla birlikte İtalyalı tüccarların şehirdeki nüfuslarının 50 bine kadar ulaştığı ve bir anda İtalyalılar şehir ticaretinin ana unsuru haline geldi. Tüm yabancı tüccarlara olduğu gibi İtalyalılara da şehirde ayrı mahalleler verilmişti, kabaca Haliç kıyısında sıralanıyorlardı. Başlangıçta şehir halkı şehirdeki az sayıdaki İtalyalı nüfusa alışmıştı ancak Haçlı Seferleri sırasında yaşanan karmaşalar, ticari rekabet ve şehir devletlerinin aralarındaki sorunlar kaçınılmaz olarak şehirdeki varlıklarına da yansıyor. Şehir halkının İtalyalılara bakışı da hızla değişiyordu. Bunu İtalyalı karşıtı ayaklanmalar takip etmişti. Sonunda hep daha çok güçlenerek şehirdeki varlıklarını korusalar da şehrin asli unsurlarından biri olarak görülmemişlerdir.

Görüldüğü gibi bahsettiğimiz bu toplulukların aslında şehrin doğrudan bir parçası olmaktan ziyade farklı görülmüş ve buna göre konumlandırılmışlardır. Başşehir hayatında Romalılaşarak yer eden yabancılar ise muhtemelen tüm vatandaşlarla eşit muamele görmüştür. Ancak Romalılaşmasına rağmen hala farklı bir topluluk gibi değerlendirilen Ermeniler ile ilgili karışıklıklar söz konusudur. Birkaç örnekle Ermenilerin nasıl Romalılaştıklarını anlatmaya çalıştık. Bu durum aslında tüm diğer topluluklar için geçerlidir ancak Romalılaşmış belirli bir makam elde edebilen hatta imparator olabilen Ermeni kökenli kişilerin varlığı bizi bu konuyu irdelemeye itmiştir.

Ayrıca bu tartışma bizi Bizans'ın Romalılığını tartışmaya da iter. Ancak bu konu bizim çalışmamızı aşan bir durumdur. Yine de Bizans'ta bir çeşit Romalı milliyetçiliği (Genos) olduğunu tekrar tekrar vurgulamak gereklidir. Dolayısıyla biz tüm bu durumları olabildiğince açıklayıp daha sonra tam

olarak Romalılaştırmamış Ermenilere dair kısa bir değerlendirme yapmayı uygun gördük. Romalılaştırmamış Ermeniler çoğunlukla diğer yabancı topluluklar gibi ticaretle uğraşmış, tıpkı Yahudiler gibi her ne kadar yaşamın her düzeyinde kabul edilseler de sevilmeyen bir topluluk olarak ön plana çıkmışlardır.

Tüm bu yabancı toplulukların şehirdeki varlığını incelediğimizde görüyoruz ki Latin işgali öncesi Konstantinopolis'i kozmopolit, çok uluslu ve herkesin uyum içerisinde yaşadığı bir ortamdan ziyade; yabancı toplulukların sınırlarının iyice belirlendiği, Yahudiler ve Ermeniler gibi uzun süredir tanınan ve vatandaş olan grupların yoğun bir baskı ve dışlamaya maruz kaldıkları, şehir halkının pek haz etmediği ticaretle uğraşan yabancıların ağırlıkta olduğu ve en ufak bir sorunda bu toplulukların suçlandığı bir ortamdır. Pek tabii ki bu tepkiler sürekli, günün her anında yaşanmıyordu ve tabii ki ilişkilerin nispeten barışçıl olduğu dönemler de söz konusuydu. Ancak Romalı olmak başşehirde daha normal koşullarda yaşayabilmenin ön ve en önemli koşulu idi.

Kaynaklar

- Adler, Marcus Nathan (ed.) (1907). *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Critical Text, Translation and Commentary*. London: Henry Frowde.
- Anna Komnena (1996) *Alexiad*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Arrignon, Jean-Pierre vd. (2002). "Güney Slavları ve Ruslar: Gerçeklikten Hayale". *Konstantinopolis 1054-1261*. Der. Alain Ducellier ve Michel Balard. İstanbul: İletişim Yayınları, 137-152.
- Avcı, Casim (2015). "Bizans İstanbul'unda Müslümanlar". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C.5*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 196-198.
- Balard, Michel (2002). "Ele Geçirilecek Bir Pazar: Batı İstilasası". *Konstantinopolis 1054-1261*. Der. Alain Ducellier ve Michel Balard. İstanbul: İletişim Yayınları, 181-198.
- Cheyne, Jean-Claude (2018). "Ordu ve Donanma". *Bizans Dünyası: Bizans İmparatorluğu (641-1204)*. Ed. Jean-Claude Cheyne. Çev. Aslı Bilge. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 155-176.
- Cohen, Mark R. (1997). *Haç ve Hilal Altında Ortaçağlar'da Yahudiler*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- De Lange, Nikolas (2015). “Konstantinopolis Yahudileri”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.5. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 163-170.
- Demirkent, Işın (2005). “1082-1302 Yılları Arasında Bizans İmparatorluğu-Batı İlişkilerine Kısa Bir Bakış”. *Bizans İmparatorluğu Tarihi Yazıları*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 97-119.
- Gürkan, Saime Leyla (2007). “Rabbaniyyun”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34. İstanbul: TDV Yayınları, 376-377.
- Haldon, John (2007). *Bizans Tarih Atlası*. Çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Harris, Jonathan (2020). *Konstantinopolis: Bizans'ın Başkenti*. Çev. Tevabil Alkoç. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Jacoby, David (2002). “Yahudiler: Himaye, Bölünmeler, Ayrımcılık”. *Konstantinopolis 1054-1261*. Der. Alain Ducellier ve Michel Balard. İstanbul: İletişim Yayınları, 169-180.
- Kaldellis, Anthony (2020). *Bizans Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*. Çev. Deniz Türker. İstanbul: Karakarga Yayınları.
- Koç, Yunus (2015). “Bizans Döneminde İstanbul Nüfusu”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 458-466.
- Kutlu, Sönmez (2002). “Kerramiye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25. İstanbul: TDV Yayınları, 294-296.
- Küçüksipahioğlu, Birsal (2015). “Bizans Döneminde İstanbul Topoğrafyasına Etki Eden Seller ve Yangınlar”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.1. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 480-485.
- Külekcı, Cahit (2015). “İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.5. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 128-150.
- Lefort, Jacques (2018). “Nüfus ve Demografi”. *Bizans Dünyası: Bizans İmparatorluğu (641-1204)*. Ed. Jean-Claude Cheynet. Çev. Aslı Bilge. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 203-217.
- Magdalino, Paul (2017). *Ortaçağ'da İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*. Çev. Barış Cezar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Mango, Cyril (2006). *Bizans Mimarisi*. Çev. Mine Kadiroğlu. Ankara: Özel Basım.
- Mango, Cyril (2020). *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: YKY.
- Mohammed, T. Mansouri (2018). “Büyük Rakibin Bakışı: Müslümanların Gözünden İstanbul”. *Konstantinopolis 1054-1261*. Der. Alain Ducellier ve Michel Balard. İstanbul: İletişim Yayınları, 153-167.
- Muhammedoğlu Aliev, Saleh (1998). “Hürremiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi, C.18*. İstanbul: TDV Yayınları, 500-501.
- Niketas Khoniates (1995). *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Nikol, Donald M. (2000). *Bizans ve Venedik*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Ostrogorsky, Georg (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Prokopius (2001). *Bizans'ın Gizli Tarihi*. Çev. Orhan Duru. İstanbul: TİB Kültür Yayınları.
- Rice, T. Talbot (1998). *Bizans'ta Günlük Yaşam*. Çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Sinanoğlu, Mustafa, (2001). “Karailik”. *TDV İslam Ansiklopedisi, C.24*. İstanbul: TDV Yayınları, 424-426.
- The Taktika of Leon VI* (2010). Trans. George Dennis. Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Vasiliev, Alexander A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Vekâleti.

“COPE–Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Yazarın Notu: Makale, yüksek lisans tezimin bir parçası değildir. Makale, tez yazımı sürecinde tez konusuyla bağlantılı bir konunun ayrıca çalışılmasıyla yazılmıştır.

Teşekkür: Makalenin yazım ve yayın sürecinde yönlendirmeleri ve fikirleriyle ufku-mu açan Prof. Dr. Lütfi Şeyban hocama şükranlarımı sunarım.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE–Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Author’s Note: *The article is not part of my master’s thesis. The article was written by studying a subject related to the thesis topic additionally during the thesis writing process.*

Acknowledgment: *I would like to thank my teacher Prof. Dr. Lütfi Şeyban who opened my horizons with his guidance and ideas during the writing and publishing process of the article.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*